

Мартин Канушев

НАКАЗАНИЕ И РЕВОЛЮЦИОННА НЕОБХОДИМОСТ: БЪЛГАРСКОТО НАКАЗАТЕЛНО ПРАВО ПРЕЗ ПЕРИОДА 1944 – 1956 ГОДИНА*

Социологическата хипотеза

Исходна точка на анализа е хипотезата, че наказанието в социалистическото общество изпълнява обобщена функция, която не може да бъде редуцирана до неговата законова регламентация, нито до институционалното му прилагане от страна на правосъдието, нито до начина на изтърпяване в местата за лишаване от свобода. Поради тази причина се отказвам от тезата, че наказанието е преди всичко (да не кажа изключително) начин на обуздаване на престъпленията, и че в тази си социална роля в зависимост от икономическите форми, политическите системи или моралните регулации, то може да бъде сурово или снизходително, насочено към възмездие, или целящо да постигне компенсация, прилагано за преследване на индивидите или за определяне на колективни отговорности. Искам да изследвам наказанието като конкретен феномен, който не може да бъде обяснен само чрез юридическата нормативност на социалистическото общество, нито чрез неговата институционална организация. Ще го поставя в неговото поле на ефикасно действие, където санкционирането на престъпленията не е единствен елемент, а наказателните техники не са просто репресивни механизми, които потискат, изключват и унищожават, а са свързани с поредица от позитивни резултати.

Нека да дам един пример за подобен изследователски подход. В своята книга „Наказание и социални структури“, публикувана през 1939 г., Георг Руше и Ото Кирхаймер съотнасят различните наказателни режими с начините на производство, които ги пораждат. Така според тях в една робовладелска икономика, наказателните механизми имат за социална функция да

* Статията е част от реализацията на изследователски проект: „Режими на истината: социални контексти на авторитет на наказателното право в българските “преходи”: 1878-1900, 1944-1956, 1989-2000”, подкрепен в рамките на колективния проект “Разклатеният ред: авторитет и социално доверие в пост-комунистическите общества (изследвания на правото)” от *Центъра за академични изследвания, София*.

доставят допълнителна работна ръка – и да създават „гражданско” робство като добавка към онова, което осигуряват войните и търговията. Във феодалното общество и по време, когато парите и производството са слабо развити, наблюдаваме бързо и всестранно разпространение на телесните наказания – тъй като тялото в повечето случаи е единственото достъпно човешко благо. Изправителните домове, принудителният труд, наказателната манифактура се появяват успоредно с развитието и ускоряването на стоковото производство. Но тъй като промишлената система по необходимост изисква свободен пазар на работна ръка, делът на принудителния труд постепенно намалява в наказателните механизми на XIX в. и се заменя със затвор, който не е просто „лишаване от свобода”, а има изправителни цели. Несъмнено тази строга неомарксистка корелация се нуждае от множество критични бележки. Въпреки това тя логически предизвиква един важен въпрос: какви социални функции изпълнява наказанието в българското общество по време на преходния период – наречен „диктатура на пролетариата” или „народнодемократична власт” – от капитализъм към социализъм.

Тоталната кодификация на социалната опасност

Наказателният закон от 1896 г., включително с всичките му изменения и допълнения до 9.09.1944 г., не познава понятието за „опасност” както по отношение на деянието, така и по отношение на дееца. Не случайно той е определян от поколения юристи като продукт на „класическата школа в правото” и като подчинен на „формално-догматичния метод”. Неговият чл. 1 е лаконичен: „Престъпление или нарушение се счита онова деяние, което е обявено от закона за такова” (Наказателен закон 1896: 1). Въпреки че при изработването му са взети предвид „най-новите изучавания по углавно право и на законодателствата, които се считат като практическо осъществяване на последната дума на науката”, тук понятие за опасност няма. За това свидетелстват и Мотивите, където се посочва, че „едно от съществени нововъведения е двойственото деление на деянията: на престъпления и нарушения. Престъпленията имат изобщо държавно и обществено значение, а нарушенията притежават местен интерес или полицейски характер. Първите нарушават общоизвестни норми, които се отнасят до най-важните блага на хората и на държавите, а вторите са нарушение на правила за благоустройство, редът и т.н. временни преходни интереси”. Същото можем да открием и в края на законопроекта, когато авторите обясняват защо все пак са включили смъртното наказание: „комисията, като взе предвид географското положение на нашата държава и опитът на нашите съдилища, както и разните степени на културно развитие, които се срещат из територията ни, сче за нужно да не отстранява от арсенала на нашия наказателен закон и смъртното наказание. В същото време обаче ограничиха се, доколкото е възможно, лошите страни на това наказание: то се предвижда в четири случая само, които представляват извънредна важност.” (Мотиви

към Наказателен закон от 1896: 2). Очевидно е, че дори смъртното наказание е насочено не към социалната опасност на деянието, а към престъпления, които представляват извънредна важност и които довеждат до извънредно положение. А престъпниците „по навик или във вид на занаят” и тези, които извършват повторни престъпления, след изтърпяване на едно наказание, не са квалифицирани като опасни за обществото субекти.

Социалистическото право извършва значима историческа промяна чрез тотална кодификация на социалната опасност в два модуса: опасност на деянието и опасност на дееца. Така чл. 2 на Наказателния закон от 1951 г. и Наказателния кодекс от 1956 г. квалифицира престъплението като „всяко обществено опасно деяние (действие или бездействие), което е извършено виновно и е обявено от закона за наказуемо”. А чл. 3 допълва, че „обществено опасно е деянието, което застрашава или уврежда държавния или обществения строй на Народната република или установения от нея правен ред”. Особено важен е чл. 12: „не се наказва деянието, което, макар и да е съставлявало престъпление при извършването му, но поради изменение на обществено-политическата обстановка е изгубило обществено опасния си характер” (Наказателен кодекс 1956: 1-2). Логиката на социалистическия законодател е следната: „при изясняването на престъплението е изоставено като напълно негодно старото формалистично и обективистично буржоазно схващане за престъплението като деяние, обявено от закона за такова. Вместо това законодателят възприе вече утвърдилото се в съветската наука и практика ново по съдържание социалистическо понятие. Най-важната качествена особеност на престъплението е неговата обществена опасност. Именно чрез нея се изясниха класовата природа и материалната същност на деянието. Класовата природа на престъплението произтича от това, че общественоопасният характер на деянието се изяснява като застрашаване или увреждане на държавния или обществения строй на нашата Народна република и на установения от нея правен ред. Принципът на материалното разбиране на престъплението се укрепва и с това, че общественоопасният характер на деянието отпада, когато то, макар и да съдържа формално признаците на някое предвидено в закона престъпление, е явно малозначително и от него няма вредни последици” (Ненов 1956: 14).

И така, престъплението според социалистическото право има три елемента: обществена опасност, класова природа и материална същност.

Обществената опасност е обективно противоречие между деянието и интересите на обществото като цяло. Тя се изразява в реалното отрицателно отражение на престъплението върху прогресивното развитие на обществото, в противоречие с тенденциите и закономерностите на това развитие и се проявява чрез увреждане на обществените отношения. Опасността на престъплението има разрушаващо въздействие върху установените социалистически обществени отношения, противодейства на тяхното укрепване и развитие, подрива тяхното състояние, изменя ги и даже ги разлага.

Накратко, тя се изразява в едно затрудняване на закономерния процес на обществено развитие, насочен към построяване на социализма, който си пробива път чрез тези отношения; чрез увреждането на едни или други отношения деянието създава опасност за прогресивното развитие на обществото.

Класовата природа на престъплението отразява факта, че то винаги е деяние, насочено срещу интересите на господстващата в дадено общество класа. Но за първи път в човешката история при социализма съществува съвпадение между интересите на господстващата класа и интересите на обществото като цяло, които съвпадат със закономерностите на неговото прогресивно развитие. От това единство се определя и съвпадението между класовата опасност и обществената опасност на престъплението. Поради това престъплението, бидейки деяние, опасно за господстващата класа, е и обществено опасно. И, обратно, онова, което спъва общественото развитие, противоречи и на интересите на работническата класа.

Материалната същност на престъплението се състои в това, че то е действие или бездействие, опасно за системата от обществени отношения, които съответстват на интересите на трудещите се маси, организирани в господстваща класа. „Буржоазното определение на престъплението като „противоправно, виновно и наказуемо деяние“ не изтъква неговото материално съдържание, не показва неговата обществена и класова същност, а именно, че престъплението е „нарушение на условията на съществуване на обществото“, едно накърнение на господстващата система обществени отношения, едно деяние, обществено опасно от гледна точка на интересите на господстващата класа, „израз на чиято воля – обусловена от материалните условия на тази класа – се явява правото“ (Лютов 1960: 23).

Да обобщим: линията „опасност – защита – ред“ конструира юридическата нормативност, в която функционират престъплението и наказанието в социалистическото общество. Ако обществената опасност на престъплението се състои в това, че то оказва отрицателно влияние върху прогресивното историческо развитие, то наказанието има за задача да защитава интересите на работническата класа и на трудовия народ от противозаконни деяния с цел поддържане на социалистическия ред. „Наказателният кодекс от 1956 г. представлява завършена система от правни норми за ефикасна, пълна и всестранна защита на изграждащите се у нас социалистически отношения. Наказателното право има за цел да бъде страж за опазване на народнодемократичния ред на НРБ чрез възпитаване на гражданите към преодоляване на буржоазните остатъци и за привикване на несъзнателните между тях с правилата на социалистическото общежитие“ (Ненов 1956: 23).

“Практическата необходимост” от законова аналогия

Наказателният закон от 1896 г. не познава както принципа на аналогията, така и действието с обратна сила. Неговият чл. 2 постановява, че

„всяко престъпление или нарушение се наказва с онова наказание, което е определено от закона, преди то да е извършено. Ако между извършването на деянието и издаването на присъдата последват различни закони, то в такъв случай трябва да се приспособява оня, който е по-мек” (Наказателен закон 1896: 1).

За първи път в историята на българското право възможността за прилагане на аналогия е допусната с изменението на Наредбата-закон за снабдяването и цените от 10 октомври 1946 г. Става дума за „престъпления”, които не са изрично предвидени в закона, но са близки по състав до някое от квалифицираните и представляват обществена опасност. В тези случаи съдът може да налага наказания по онзи законов текст, към състава на който извършеното деяние е най-близко. С измененията от 7 април 1948 г. този принцип е включен в Наказателния закон от 1896 г., като с него за първи път е кодифицирана и обществената опасност на престъплението: „ако едно деяние не е обявено изрично за престъпно, но е обществено опасно и е близко по състав с някое предвидено престъпление, съдът може да наложи на виновния наказанието, което е отредено за него”.

Защо първоначално обществената опасност на престъплението е въведена в наказателното право именно чрез законовата аналогия, която на свой ред е продиктувана от една „практическа необходимост”? Ето аргументацията на социалистическия законодател: „Класовата характеристика на престъплението като общественоопасно деяние беше ясно изразена. Това стана, на първо място, с включването на нова ал. II към чл. 52 на Закона за снабдяването и цените, която предвиди възможност за прилагане по аналогия съставите на установените в този закон за стопански престъпления. Същото положение беше още по-ясно изразено в новата ал. II на чл. 1 от стария Наказателен закон от 1896 г., която въведе въобще аналогията на закона в нашата наказателна система и по този начин създаде възможност за насочване на острието на наказателното право и срещу тези, които биха се опитали да заобиколят забраните на наказателните норми. Тази разпоредба допълни даденото в ал. I на чл. 1 формално определение на престъплението, като подчерта неговия общественоопасен характер. Създаването на принципиална възможност за прилагане законните състави по аналогия представлява само звено в процеса на изграждането на нашето народно-демократично наказателно право – в този начален период, когато не разполагахме още със завършена система от правни норми на особената част относно възможните различни общественоопасни посегателства срещу социалистическите отношения, особено в областта на икономиката” (Райчев 1959: 263). Принципът на аналогията е пренесен и в Наказателния закон от 1951 г.: „престъпление е и онова обществено опасно виновно извършено деяние, което, макар и да не е предвидено изрично в закона, е близко по състав на някое от предвидените”. Налагането на наказание по аналогия се извършва, като се взема предвиденото за най-близкото по състав прес-

тъпление.

Важният въпрос е: кое е основанието на социалистическия законодател да използва принципа на аналогията, и следователно да отрече самия фундамент на наказателното право. Тъй като всеки закон може да бъде прилаган единствено спрямо деяния, квалифицирани от и в самия него: „престъпление е всяко общественонеопасно деяние, което е извършено виновно и е обявено от закона за наказуемо”. Нещо повече, според Конституцията от 6 декември 1947 г. „наказанията могат да са налагат само въз основа на съществуващите закони”. Очевидно е, че тук не става дума за юридически аргументи, а за социални причини, продиктувани от една „практическа необходимост”.

Отговорът можем да намерим в мотивите към Наказателния закон от 1951 г.: „в сегашния етап на нашето развитие аналогията е необходима, понеже престъпната дейност може да вземе разновидности и непредвидени форми и затова законодателят я включва като общ принцип в Наказателния закон. През периода на преход от капитализъм към социализъм съществува голямо и необхватно разнообразие на формите на съпротива на класовия враг. Обявяването за престъпно и наказуемо едно деяние, което не съдържа всички признаци на някое престъпление, но е близко по състав на наказуемо деяние, е само при условие, че то е общественоне опасно. Прилагането на закона по аналогия намира оправдание в съображението, че законодателят, колкото и да е внимателен, не може при съставянето на закона да предвиди всичките възможни бъдещи прояви на престъпност.

За да се прибегне до тази мярка, у нас се изхожда преди всичко от практиката на народните съдилища. Те като се придържат към принципа, че „няма престъпление, ако то не е предвидено изрично в закона”, оставят без последствие деяния, които, макар и да стоят в непосредствена близост с едно престъпление, не са скрепени с наказание, защото пълното обхващане на всички случаи в живота представлява голяма законодателна трудност. Поради това борбата с престъпността се явява особено мъчна, тъй като в закона не могат да предвидят всички форми, в които тя може да се изрази. Престъпникът много често има възможност да подготви своята дейност така, че тя да не може да бъде обхваната от някоя наказателна норма. Той постига желанието си противоправен резултат и избягва ударите на правосъдието. В подобни случаи на помощ на борбата с престъпността идва прилагането на закона по аналогия. То се явява една гаранция в полза на социалистическото общество, че никое престъпление не ще остане ненаказано” (Мотиви към Наказателен закон от 1951: 2).

Да обобщим: в историята на българското право аналогията е прилагана през периода 1946–1956 г. Според мнението на социалистическите юристи този принцип е имал положително значение в първата фаза от развитието на народнодемократичната революция, когато съдилища е трябвало да водят борба с най-различни форми на престъпни посегателства от страна

на класово враждебните елементи, които не винаги е било възможно да се предвидят в законодателството. При условията на победилия социализъм, и „за да не се създават поводи за съмнение относно социалистическата законност“, аналогията практически не е необходима; с приемането на Наказателния кодекс на 10 февруари 1956 г. този принцип е отменен, защото е изпълнил своята историческа мисия и вече не съответства на актуалната политическа ситуация.

Политическата функция на юридическото обстоятелство

Наказателният закон от 1896 г. познава юридическия принцип на смекчаващите и отегчаващите вината обстоятелства. Неговият чл. 60 гласи, че: „когато се определя наказанието, трябва да се вземат в съображение обстоятелствата, които отегчават или смекчават вината“. Важно допълнение е направено през 1905 г.: „при обстоятелства, които отегчават вината, наказанието се определя, като се отива към най-висшата мярка на предвиденото в закона; при обстоятелства, които намаляват вината, наказанието се определя, като се отива към най-нисшата мярка“. Този закон познава и един друг принцип: „ако смекчаващите вината обстоятелства бъдат толкова важни или толкова многобройни, щото дори и най-нисшата мярка на определеното в закона за деянието наказание се покаже извънредно строга, то съдът може: 1) да слезе из под най-низкия предел на наказанието, предвидено в закона за престъпното деяние, с една трета; 2) ако ли пък не е предвидено най-низкият предел от наказанието за престъплението, то да премине към други род наказание по такъв ред: от смъртното наказание – към строг доживотен затвор или временен тъмничен затвор на петнадесет години; от доживотен строг тъмничен затвор – към временен строг тъмничен затвор не по-малко от 10 години; от временен строг тъмничен затвор – към тъмничен затвор; 3) да намали глобата до най-низкия ѝ размер“ (Наказателен закон 1896: 13).

Наказателният кодекс от 1956 г. посочва, че „при определяне на наказанието съдът се ръководи от разпоредбите на общата част и от пределите на наказанието, предвидени за извършеното престъпление“. Според чл. 35, „размерът на наказанието се определя, като се вземе предвид: 1) степента на обществена опасност на деянието и дееца и 2) подбудите за извършване на деянието и другите смекчаващи и отегчаващи вината обстоятелства. При смекчаващи обстоятелства съдът отива към най-ниския размер, а при отегчаващи обстоятелства – към най-високия размер на наказанието“. А чл. 36 допълва: „при изключителни и многобройни смекчаващи обстоятелства съдът може: 1) да определи наказание под най-ниския предел, предвиден в закона, или 2) да замени: а) смъртното наказание с лишаване от свобода не по-малко от 15 години; б) лишаването от свобода, когато не е предвиден най-нисък предел, с поправителен труд или глоба до 3000 лева; в) глобата с обществено порицание“ (Наказателен кодекс 1956: 7).

На пръв поглед това сравнение между двата закона може да ни подведе: дали наистина не съществуват значими различия в механизма на определяне на наказанието и ролята на обстоятелствата в него. Но сходството е привидно: тоталната кодификация на опасността дава възможност на социалистическия съд да индивидуализира присъдата чрез квалификация на принципно други обстоятелства.

Три са законовите принципи, които ръководят съдебната практика.

1. Принцип на социалистическата целесъобразност. Съдът определя наказанието в пределите на закона, като преценява всички възможни обстоятелства, свързани с извършеното престъпление и неговия автор. И то с оглед да намери конкретния му размер, който най-пълно ще съответства на целта за защита на обществените отношения. Наказанието е оправдано и обосновано именно като мярка, предпазваща социалистическото общество от престъпления. Ето защо при определяне на най-целесъобразния размер на санкцията, съдът трябва да отчита актуалната политическа ситуация.

2. Принцип на индивидуализация на наказанието. Съдът, като изхожда от реалната опасност на деянието и дееца, трябва правилно да определи каква наказателна мярка е необходима, оправдана и достатъчна. И то от гледна точка на основната цел: поправяне и превъзпитание на осъдения субект. Индивидуализацията се състои в конкретизиране на законната санкция и привеждането ѝ в съответствие с характерните черти на престъплението и извършителя. Това налага съдът да реши въпроса за размера на наказанието, като вземе предвид всички обстоятелства с оглед на „индивидуалните особености на случая“.

3. Принцип на обстоятелствата на престъплението. Степента на обществена опасност на деянието и дееца се разкриват чрез различните обстоятелства. При смекчавачи обстоятелства съдът отива към най-ниския размер, а при отегчавачи – към най-високия размер на наказанието в закона. При изключителни или многобройни смекчавачи обстоятелства той може да слезе под предвидения минимум или да премине към по-лек вид санкция. Съдът разполага със суверенна власт относно решението на въпроса: кои, колко и с каква тежест обстоятелства ще вземе предвид за смекчавачи или отегчавачи. Но законодателят го задължава, в мотивите към своята присъда, да ги посочи и обоснове.

Тук стигаме до най-важния въпрос: какъв вид „факти“ прикрепва социалистическият съд към извършеното престъпление като цел на неговата наказателна намеса; факти, които в присъдата ще придобият юридически статут на смекчавачи или отегчавачи обстоятелства.

На първо място, това са обстоятелства, определящи опасността на деянието, свързани с отрицателното въздействие, което то оказва върху социалистическите обществени отношения: характерът и степента на въздействие върху обекта; размерът на причинената или възможна вреда; спецификата на предмета на конкретното престъпление; своеобразният начин

и средства на неговото осъществяване; особените условия, времето и мястото, при които е извършено. Обектът на посегателство и нанесената вреда имат първостепенно значение за тази съдебна преценка.

Второ, обстоятелствата, определящи опасността на дееца, се коренят в характера и особеностите на неговата личност. Те са свързани с обществените качества на престъпника, проявени в поведението му преди, по време и след извършване на престъплението. Съдебната практика от този период показва, че като най-важни смекчаващи обстоятелства са били квалифицирани: положителната трудова и обществена характеристика; трайно правилно отношение към правилата на социалистическото общежитие; другарско поведение към колектива и постоянна работа; пълно самопризнание, искрено разкаяние и поправка на вредите; прояви, доказващи ново, положително отношение към обществените и трудовите задължения; липсата на предишни осъждания. Докато в качеството на отегчаващи обстоятелства са преценявани: враждебното и отрицателно отношение към народната власт; паразитен и разгулен начин на живот; лентяйство; хулиганско отношение към социалистическата общественост и нейните правила; недисциплинираност в труда и колектива; нездравни прояви в семейството, бита и колектива; разточителство и пилеене на средства; лошо съдебно минало на дееца.

Поради тази причина в поредица свои решения през периода 1950-1956 г. Върховният съд на НРБ „задължава народните съдилища да събират необходимите доказателства за пълното и всестранно изясняване на обстоятелствата по делото, отнасящи се до личността на обвиняемия, като събират сведения за неговото материално и семейно положение, обкръжението му, средата и условията, при което е живял и живее, поведението му преди и след извършване на деянието, произхода, социалното положение, съдебното минало” (Съдебна практика 1950-1956: 29).

Но в действителност какви са тези факти, които „законно” се прикачват към всяка присъда и които могат рязко да намалят или увеличат наказанието? Очевидно е, че тук въпросът не се отнася до обстоятелства, съпътстващи престъплението, с колкото и висока степен на обществена опасност да е то. Става дума за съдебна оценка на степента на опасност, носена от даден престъпен субект. Това е една квалификация, която се основава на самия нарушител, на неговата природа, на начина му на живот и на мислене, на миналото, а не на намерението на неговата воля или на обстоятелствата, при които той е извършил своето престъпление. Касае се за характеристика на субекта, свързана с неговото съзнание, убеждения и морал, трудови и лични навици, с проявите му в колектива, семейството и обществото. Тази политическа оценка на съда за качествата на личността на дееца има за крайна цел да определи степента на неговата опасност. Тя е и основният критерий, който в един случай може да обоснове освобождаване от наказателна отговорност, в друг – смекчаване на наказанието до неговия минимум, замяната му с по-леко или дори условно осъждане, а в

трети – рязко засилване на санкцията чрез максимални и допълнителни наказания. Именно тази политическа характеристика на престъпния субект е „най-силното” смекчаващо или отегчаващо обстоятелство за присъдата на социалистическия съд.

Конструиране на вината: контрареволуционен умисъл

Според Наказателния закон от 1896 г. „без вина не съществува престъпление”. Неговият чл. 39 постановява, че престъпление е само „умишлено извършеното деяние, ако не следва противното от съдържанието на закона”. А чл. 40 уточнява, че „престъпното деяние е умишлено, ако виновният, когато го е извършил, иска или допуска такива последствия, каквито са последвали. Престъпното деяние е непредпазливо, ако виновният, когато го извършва, макар и да не е предвиждал последствията, е могъл или е бил длъжен да ги предвиди” (Наказателен закон 1896: 14).

Накратко, вината като субективна готовност за действие има два модела: умишлена и непредпазлива. Тя е качество на деянието, следователно съдържанието на волевия акт определя нейното естество и вид. Умисъл е налице, когато в съдържанието на волевата дейност влиза представата за престъпния резултат. Докато непредпазливостта е „липсата на дължима грижа, която, ако беше проявена, деецът щеше да схване, че нарушава правните повели и щеше да се въздържа от извършването на противоправното деяние” (Долапчиев 1994: 428). Вменяването на вина представлява обвинение от страна на съда спрямо дееца, че е могъл да действа и по друг начин и че не е спазил изискванията на правото като съответстващи на обществените норми. Вината – това са умисълът и непредпазливостта; те конституират субективната страна на престъплението; за наказателното право трети вид не съществува.

Социалистическото право също изхожда от юридическия принцип, че всяко „престъпление е виновно извършено”. Според Наказателния кодекс от 1956 г. вината има само две форми: умисъл и непредпазливост. Неговият чл. 4 постановява, че „деянието е извършено виновно, когато е умишлено или непредпазливо. Деянието е умишлено, когато деецът е искал или е допускал настъпването на обществено опасните последици. Деянието е непредпазливо, когато деецът не е предвиждал настъпването на опасните последици, но е бил длъжен и е могъл да ги предвиди, или когато той е предвиждал настъпването на тия последици, но е мислел да ги предотврати”. Следователно, „без вина няма престъпление, няма наказание”, а самата вина – субективната страна на деянието – е „психическото отношение на дееца към настъпилия престъпен резултат” (Наказателен кодекс 1956: 2).

Но дали в действителност не съществува принципна несъизмеримост между буржоазното и социалистическото понятие за вина; в ролята на вината при конституиране на престъплението и при определяне на наказанието; в степента на вината, която прави възможно постановяването на

присъда. Социологическият въпрос е: как се конструира това понятие в социалистическото право?

1. Най-напред връзката „опасност – вина”. Вината е психологическо отношение на дееца към престъплението, към неговата обществена опасност, към опасността за обществения ред, към поставянето в опасност на социалистическите отношения. Тя, наред с противоправността и наказуемостта, е производна, допълнителна и подчинена на опасността. Не вината, а опасността е първото и основно обстоятелство, което съдът трябва да взема предвид при определяне на наказанието. Респективно, степента на вината е вкоренена в степента на обществена опасност на деянието и дееца.

2. Социалистическото понятие за вина е класово, а не неутрално или всеобщо понятие. Именно класовата същност на вината се обуславя от връзката ѝ с обществената опасност на деянието. На свой ред, опасността определя политическата характеристика на субективното отношение на дееца, а оттам и основанията за неговата наказуемост. Оттук и критиката на буржоазното право: неговите юристи погрешно твърдят, че психическото съдържание на умисъла и непредпазливостта има отношение само към фактическите признаци на деянието, а не и към тяхната обществена същност. Напротив, първостепенно значение има политическото съдържание на вината.

3. Така социалистическото право достига до едно разбиране на психическото отношение на вината, което показва не само неговите субективни форми, но и обективното му съдържание. Вината е психическото отношение на субекта към престъплението, което по своето съчетание на интелектуалните и волеви моменти противоречи на обществените интереси; т.е. умисълът и непредпазливостта трябва да обхващат и съзнанието за отрицателните последици от едно деяние. Без съзнание за обществената опасност или поне без възможност за такова съзнание не може да се говори за вина в наказателното право.

4. Следователно вината не се изчерпва с умисъла и непредпазливостта. Към числото на признаците, определящи нейните форми, се отнася и съзнанието за обществена опасност. Именно то придава политически характер на понятието за вина: никой не може да бъде държан отговорен, без да е предвиждал или поне да е могъл да предвиди класовата същност на деянието си. Характерът и степента на вината, а оттам и размерът на наказанието се намират в пряка зависимост от степента на класова опасност.

5. На този фон става възможно да бъде конструиран един нов вид умисъл, непознат в историята на българското право – конрареволюционен умисъл. Този умисъл, за разлика от другите видове, не касае вината като субективна страна на всяко възможно престъпление, а е релевантен единствено към извършването на определен вид деяния: престъпленията срещу Народната република (измяна; предателство и шпионство; вредителство, диверсионни действия и саботажи) на Глава I на Наказателния кодекс от

1956 г.

Според социалистическо право, от обективна страна тези деяния се характеризират с факта, че въздействат отрицателно върху фундамента на социалистическото общество. Това са деяния, които могат да подравят или отслабят народната власт, да създадат опасност за нейното събаряне. От субективна страна са възможни само при умишлена вина; те не могат да бъдат извършени по непредпазливост. Въпросните престъпления не само обективно могат да засегнат народната власт, но винаги се извършват и със съзнанието за тяхното отрицателно въздействие. Поради тази причина характерът на деянието се отразява и на умисъла, който по своята политическа същност се явява контрареволуционен. Той се състои в съзнанието, че деецът извършва действие, насочено към събаряне, подравяне или отслабване на народната власт. При съвпадение на обективните признаци на две престъпления, социалистическият съдия е длъжен да прави разграничението между тях по линия на субективната страна – въз основа на това, дали деянието е извършено с контрареволуционен умисъл или не е. И така се оказва, че той представлява метаумисъл по отношение на останалите видове и по-общо спрямо понятието за вина, при положение, че служи за окончателен диференциращ критерий при всяка съдебна квалификация.

Но кой в действителност е субектът на престъпленията срещу Народната република? Този, който извършва подобно деяние, е и не може да не бъде враг на народа и враг на социализма. Субект на контрареволуционното престъпление е винаги и само класовия враг; и обратното, извършването на контрареволуционно престъпление категорично показва, че неговият субект е класов враг.

Двойната роля на социалистическото наказание

В навечерието на революцията от октомври 1917 г. в Русия, Ленин формулира трите задачи на наказателната политика на бъдещата държава. Първо, пролетарската революция трябва да разруши из основи буржоазния съдебен апарат и да създаде нови наказателни органи. Второ, работническата класа не може да построи новия строй без решителна борба, включително и със средствата на наказателното правосъдие, против всяка съпротива на експлоататорските класи. Трето, още в първите дни на революцията наказателното правосъдие трябва да бъде оръдие и за възпитание на хората в духа на социалистическото общество.

На този фон става видима двойната роля на наказанието: то трябва да съчетава репресията с убеждението, защото има за цел „да обезоръжава и обуздава народните врагове и да възпитава неустойчивите елементи от средите на трудещите се”. Налице са две задачи, които изграждат наказателната икономия на социалистическото общество: принуждение и възпитание. От тях произтичат и конкретните изисквания за една ефикасна политика: а) наказанието като форма на принуда е необходимо само дотолкова, до-

колкото целите на държавата не могат да бъдат постигнати с възпитателни средства и по пътя на убеждението; б) смъртното наказание и лишаването от свобода са оправдани само в случай, че другите санкции, в които преобладават възпитателни елементи, не са достатъчни; в) при изпълнение на наказанието целите за поправка и превъзпитание на осъдените и за възпитателно въздействие върху гражданите имат предимство пред целите за отнемане възможността за извършване на нови престъпления и за предупредително сплашване.

Наказателният закон от 1951 г. дефинира посоката на наказанието като съчетаване на два момента: принудително и възпитателно въздействие. Според авторите на закона „в преходния период, през който нашата народнодемократична държава е принудена да води борба с народните врагове и с престъпността, наказанието се явява необходимо и неизбежно оръжие в ръцете на властта. Използването на това оръжие обаче трябва да става най-целесъобразно, за да се гарантират както силата на репресията, така и възпитателното въздействие върху морално неустойчивите елементи. Ролята на наказанието е да подпомага прогресивното развитие на обществото чрез отстраняване и наказване на ония, които го спъват със своята престъпна дейност” (Мотиви към Наказателен закон от 1951: 1).

И така, през преходния период наказанието трябва да почива на принципа на революционната целесъобразност: то има класова природа и е оръжие в ръцете на работническата класа за опазване на установения от нея държавен и обществен ред. Престъпните посегателства на съборените от власт вражески елементи срещу народната власт са пряк израз на класовата борба и срещу тях са необходими решителни мерки. Победата на революцията изисква съпротивата на реакционните класи да бъде безпощадно смазана. Принципните начала на революционната целесъобразност налагат нито едно престъпление да не остане неразкрито и нито един престъпник – ненаказан.

Но заедно с това наказанието има и друга съществена роля. То е „напълно годно средство” не само за репресия и изолиране, но и за конструиране на цяла една позитивност – то трябва да подпомага прогресивното развитие на социалистическото общество. Налице е принцип на умереност и пестеливост на репресията, на един рационален минимум, без който целите за защита на обществото и за ограничаване на престъпленията не биха могли да се постигнат, въпреки най-пълното използване на други по-леки методи. Да, наистина, „враговете на народа” трябва да бъдат ликвидирани, и то колкото се може по-бързо, но за всички останали е необходима коригираща технология. Предупредителното значение на наказанието се определя не от неговата строгост и жестокост, а от неговата неизбежност. Отгук и третият принцип: не една всеобща „наказателна мекота”; всеобщо ограничаване на репресията, а диференциран и индивидуализиран подход; следователно не еднотипни и монотонни наказания, а действително разно-

образе от превантивни, изправителни и възпитателни мерки. Накратко, налице са три ръководни принципа, около които се конструира наказателната рационалност на социалистическото общество.

Подобна икономия на законовата репресия можем да разчетем и в чл. 21 на Наказателния кодекс от 1956 г. „Наказанието се налага с цел: 1) да се обезвредят враговете на народа; 2) да се отнеме възможността на деца да върши други престъпления; 3) да се поправи и превъзпита той към спазване правилата на социалистическото обществено и 4) да се въздейства възпитателно върху другите членове на обществото” (Наказателен кодекс 1956: 3). Отново виждаме тази двойна роля: от една страна, наказанието е властови инструмент за изграждане на социализма, от друга – педагогически метод за преодоляване на наследството от капитализма. То трябва да допринесе за социалистическото възпитание на трудещите се, които са „заразени от болестите на буржоазното разложение”; да служи за средство за преодоляване на преживелиците на капитализма в тяхното съзнание, които довеждат до нарушения на социалистическите порядки. И защото, обществената опасност на деца пряко зависи от степента, в която остатъците от буржоазното възпитание, намерили израз в извършеното престъпление, са вкоренени в неговото съзнание; именно тя определя и възможността да се въздейства възпитателно върху него. Добре разбирате: историческият генезис на престъпността се намира в социалните корени на буржоазното общество; социалистическото общество само по себе си не може да създава и поддържа престъпност; ако през преходния период тя все пак съществува, то това се дължи единствено на „остатъците от миналото”. Въпрос на конкретно време е тя да бъде ограничена, а в обзрима перспектива – ликвидирана. Наказанието е ключовото коригиращо средство в този процес на постепенно преодоляване на буржоазното наследство.

Но кое е онова генерализирано средство за превъзпитание на неустойчивите членове, които трябва да станат пълноценна част на бъдещото общество? Отговорът в историческа перспектива е почти очевиден. Това е трудът, който е „дълг и въпрос на чест за всеки гражданин”; поправителният и колективен труд; възпитателното и благотворно въздействие на общественополезния труд. Ето юридическата аргументация: „социалистическото правосъдие решително скъсва с култа към затвора и поставя в центъра на своята пенитенциарна система труда, изправителния и възпитателен труд, който осъденият извършва под въздействието и подкрепата на другарския трудов колектив. Изключителното значение, което в системата на социалистическото право получи поправянето чрез труд, намира своя израз и в установяване на нова и непозната за буржоазното право наказателна мярка: изправителна работа без лишаване от свобода” (Ненов 1956: 132).

Няма съмнение, че тук под принудителен труд се разбира обществен труд с два свързани елемента: колективен интерес от наказването на осъде-

ния и видим, контролируем характер на наказанието. По този начин престъпният субект заплаща двойно: първо – чрез работата, която извършва, и втори път – чрез знаците, които произвежда. И поради факта, че безделието е основна причина за по-голямата част от престъпленията: следователно става дума за една универсална социалистическа педагогика на труда. Поправителният труд трябва да бъде една от съществените части на превъзпитанието и постепенното преобразуване на осъдените. Той не трябва да бъде разглеждан като допълнение, и тъй да се каже, като утежняване на наказанието, а като смекчаване, лишението от което вече не е възможно. Всеки осъден е длъжен да се труди. Но никой не може да бъде принуждаван да остава незает. Накратко, социалистически принцип на труда като задължение и като право.

Спрямо буржоазното юридическо развитие, през периода 1944-1956 г., социалистическото право създава две нови наказания: поправителен труд без лишаване от свобода и обществено порицание. Несъмнено и двете „иновации” са насочени не към репресивната цел на наказанието, а към неговата позитивна задача – поправяне и превъзпитание на осъдените. Член 13 на Наказателния закон от 1896 г. предвижда: а) главни наказания – смъртно наказание; строг тъмничен затвор; тъмничен затвор; запиране (арест) и глоба; б) допълнителни – лишаване от права; конфискация на определени предмети; обнародване на присъдата. Член 22 на Наказателния кодекс от 1956 г. посочва, че наказанията са: лишаване от свобода; поправителен труд без лишаване от свобода; конфискация на част или на цялото имущество; глоба; лишаване от права и обществено порицание. Сравнителната тежест на тия наказания се определя по реда им в предходната алинея, като три дни поправителен труд се равнява на един ден лишаване от свобода. За най-тежките престъпления, които заплашват основите на Народната република, като временна и изключителна мярка се предвижда смъртно наказание.

Следователно в центъра на наказателната система на социалистическото общество стоят не толкова смъртното наказание и лишаването от свобода (да, те са необходими и оправдани най-вече спрямо враговете на народа и криминалните престъпници), колкото поправителният труд като генерализиран инструмент за изправителна намеса. Член 24 урежда неговия режим: „това наказание се изтърпява без лишаване от свобода в мястото, където осъденият работи, или другаде, като от възнаграждението му се удържа съгласно постановеното от съда в присъдата до 25% в полза на държавата и времето не се зачита за пенсия и изобщо за трудов стаж”. Но поправителният труд не само е самостоятелно и алтернативно наказание, а и най-важното средство за превъзпитание на лишените от свобода; той е основният модулатор на наказателното затваряне, което не трябва да бъде чисто и просто едно изолиране от обществото. Това казва член 23: „изтърпяването на това наказание се съпровожда с подходяща работа, която се за-

чита за намаляване на срока на наказанието, като два работни дни се считат за три дни лишаване от свобода” (Наказателен кодекс 1956: 11).

Да обобщим: в центъра на наказателната система на социалистическото общество се намира трудово-изправителното въздействие върху неговите неустойчиви членове. Не случайно сред българските юристи от периода 1944-1956 г. е налице консенсус, че именно то „коренно отличава нашата система на възпитателно въздействие от режима на буржоазните пенитенциарни системи” (Лютов 1960б: 72). Така става разбираем политическият завет на Ленин към цялата бъдеща история на социалистическото право, който през 1919 г. заявява, че в областта на прилагането на наказанието е необходимо: 1. Да има по-голям процент условно осъждане; 2. Да има по-голям процент обществено порицание; 3. По-често да се заменя лишаването от свобода с поправителен труд; 4. По-често да се заменя затворът с възпитателни учреждения; 5. Да се въведат другарски съдилища (най-вече в армията и сред работниците). И да се привлече цялото трудещо население към изпълнение на съдийските задължения в тях, и така системата от наказания окончателно да бъде заменена със система от възпитателни мерки.

Но коя в действителност е целта на възпитателното наказание; коя е крайната цел на трудово-изправителното въздействие върху осъдените? Тази цел е тяхното цялостно трансформиране и ускорено изграждане на един нов човек. Наказателната система чрез поправяне и превъзпитание на неустойчивите членове на обществото трябва да представлява машина за производство на социалистически хора.

ЛИТЕРАТУРА

- Георги Димитров и наказателната политика на държавата. 1983. МВР, София.
- Долапчиев, Н. 1994. *Наказателно право*. Издателство на БАН, София.
- Конституция на НРБ. 1947. София.
- Лютов, К. 1960а. *Обществената опасност на деянието по наказателното право на НРБ*. Наука и изкуство, София.
- Лютов, К. 1960б. *Към въпроса за определяне на наказанието*. БАН, София.
- Лютов, К. 1971. В. И. Ленин и наказателната политика на НРБ. В: *Въпроси на българската държава и право в светлината на идеите на В. И. Ленин*. БАН, София.
- Манковски, Б. 1958. *Основни принципи и система на социалистическото наказателно законодателство*. БАН, София.
- Мотиви към Наказателен закон от 1896 г. 1896. София.
- Мотиви към Наказателен закон от 1951 г. 1951. София.
- Мотиви към Наказателен кодекс от 1956 г. 1956. София.
- Наказателен закон. 1896. София.
- Наказателен закон. 1951. София.

- Наказателен кодекс*. 1956. София.
- Наредба-закон за снабдяването и цените*. 1946. София.
- Ненов, И. 1949. *Наказателен закон и странични наказателни закони със систематичен синтез на юриспруденцията*. Наука и изкуство, София.
- Ненов, И. 1954. *Същност и значение на Наказателния закон на НРБ*. Наука и изкуство, София.
- Ненов, И. 1956. *Наказателно право на НРБ*. Наука и изкуство, София.
- Павлов, С. 1947. *Закон за наказателното съдопроизводство. Текст и синтез на юриспруденцията на ВКС*. София.
- Павлов, С. 1959. *Наказателен процес на НРБ*. Наука и изкуство, София.
- Райчев, П. 1959. Очерк върху развитието на българското народнодемократическо наказателно законодателство. В: *Въпроси на народнодемократическото право на НРБ през изтеклите петнадесет години*. БАН, София.
- Решения на Върховния съд на НРБ 1950-56 г.* 1957. София
- Ръководство за съдебните заседатели*. 1953. Наука и изкуство, София.
- Съдебна практика 1950-1956 г.* 1957. Наука и изкуство, София.
- Торбов, Ц. 1992. *История и теория на правото*. БАН, София.
- Фуко, М. 1992. *Генеалогия на модерността*. УИ „Св. Климент Охридски“, София.
- Фуко, М. 1997. *Власт*. Критика и хуманизъм, София.
- Ф у к о, М. 1998. *Надзор и наказание. Раждането на затвора*. УИ „Св. Климент Охридски“, София.
- Agamben, G. 2005. *State of Exception*. University of Chicago Press.
- Arendt, H. 2005. *Essays in Understanding, 1930-1954: Formation, Exile, and Totalitarianism*. Schocken.
- Bean, P. 1981. *Punishment: A Philosophical and Criminological Inquiry*. Martin Robertson, Oxford.
- Bottomley, A.. 1980. *Decisions in the Penal Process*. Martin Robertson, London.
- Carland, D. 1990. *Punishment and Modern Society: A Study in Social Theory*. Clarendon Press.
- Hood, R. 2002. *The Death Penalty*. Oxford University Press.
- Rushe, G., O. Kirchheimer, 1939. *Punishment and Social Structure*. Columbia University Press.
- Rutherford, A. 1986. *Prisons and Process of Justice*. Oxford University Press.